

16. Там же. – Л.36.
17. Там же. – Л.36-37.
18. Там же. – Л.40.
19. Там же. – Л.41.
20. Там же. – Л.43.
21. Там же. – Л.46.
22. Там же. – Л.48.
23. Там же. – Л.57.
24. Там же. – Л.60.
25. Там же. – Л.69.
26. Там же. – Л.71.
27. Там же. – Приложение – Л.22.
28. Труды Черниговской комиссии по еврейскому вопросу. – Чернигов – Губернская Типография. 1881 г. – Л. 75-76.
29. Там же. – Л.76.
30. Там же. – Л.105.
31. Там же. – Л.106.
32. Там же. – Л.108.
33. Там же. – Л.110-111.
34. Там же. – Приложение – Л.68-69.
35. Там же. – Л.73.
36. Там же. – Л.71.
37. Там же. – Л.74-75.

Ідейні засади політики П. А. Столипіна з єврейського питання

На початку ХХ ст. Російська імперія мала потребу в особистостях, здатних реагувати на виклик часу та ініціативно вирішувати нагальні проблеми. П. А. Столипін (2.IV.1862 – 5.IX.1911) на всіх щаблях своєї адміністративної кар'єри – спершу на посаді повітового (1889–1899), згодом, губернського предводителя дворянства Ковенської губернії (1899–1902), виконуючого обов'язки гродненського губернатора (1902–1903) і, нарешті, саратовського губернатора (1903–1906) – проявив себе людиною, готовою взяти на себе важкий «тягар влади» й одночасно відповідати за прийняті рішення. 26 квітня 1906 р. П. Столипін було призначено міністром внутрішніх справ. Оскільки революція продовжувалася, то політичним кредо нового міністра і його першочерговим завданням стало «заспокоєння» країни, що у свою чергу передбачало вирішення давно наболілого національного питання.

Сутність єврейського питання в дореволюційній Росії полягала в існуванні законодавчо-адміністративних заборон і обмежень для євреїв. Уперше зі всією складністю це питання постало перед російським урядом після першого розділу Польщі у 1772 р., коли у складі Російської імперії опинилося чимало євреїв [14, с. 13]. Хоча у маніфесті про приєднання нових земель після першого розділу Польщі проголошувалося про збереження усіх прав незалежно від стану та віросповідання, дуже скоро правлячі кола вирішили, що дотримання цих принципів щодо єврейського населення є неможливим через його кількість і ту небезпеку, котру могла спричинити економічна діяльність євреїв місцевому населенню.

Указом від 23 грудня 1791 р. Катериною II були обмежені місцевості, в яких євреї мали право записуватись до станів

[27, с.61]. «Положення про євреїв» від 9 грудня 1804 р. офіційно запровадило початок формування т.зв. «смуги осілості», крім того, вводились інші обмеження прав євреїв, серед яких – заборона використання мови іврит у документах, запровадження особливих вимог при обранні на міські посади тощо [28, с. 59]. Надалі, законом 31 травня 1835 р. вже остаточно право російських підданих проживати скрізь в імперії було замінено стосовно євреїв «дозволом їхнього проживання у п'ятнадцяти губерніях: Бессарабській, Віленській, Вітебській, Волинській, Гродненській, Ковенській, Мінській, Подільській, Полтавській, Таврійській, Херсонській, Чернігівській і Київській» [31, стб 8054]. Правила перебування євреїв, як у смузі осілості, так і за її межами, були викладені в «Законі про стани» [32]. За межами смуги осілості євреям дозволялося знаходитися тимчасово та лише з поважних причин. Зауважимо, що ні положення 1804 р., ані закон 1835 р. не містили вказівок на те, що замкненість численного населення в деяких частинах імперії була зумовлена загальними інтересами держави. В цілому протягом першої половини ХІХ ст. урядом проводилася дискримінаційна політика щодо єврейського населення, але слід відзначити, що вона не мала характеру послідовної, ідеологічно обґрунтованої та расистської ворожості до євреїв – юдофобії.

Спроби поліпшення законодавства щодо євреїв здійснювалися протягом 1859–1879 рр.: у цей час стали помітними тенденції до асиміляції єврейського населення корінним російським. У правління Олександра ІІ визнавалось, що «проживання євреїв в інших місцевостях, де вони будуть складати незначну меншість, призведе до пом'якшення їхніх національних особливостей». Але з метою «послідовності» та «запобігання швидкому напливу в середовище населення внутрішніх губерній стороннього йому елемента, повсюдне проживання в імперії дозволили лише наступним категоріям євреїв: 1) купцям першої гільдії; 2) особам із вищою освітою; 3) особам, що займалися цеховими та не цеховими ремесла-

ми; 4) особам, які пройшли військову службу за рекрутським уставом» [2, с.50-51]. Деяко розширилися політичні права євреїв, головним чином, в результаті проведення земської та судової реформи 1864 р. У цей період також скасовувалися деякі законодавчі дискримінаційні норми, зокрема, рекрутський набір дітей і підлітків.

Припинення лібералізації єврейського питання в урядовій політиці пов'язувалося передусім із двома явищами у суспільному житті країни: публікацією 1869 р. антисемітського трактату Я. Брахмана «Книга Кагалу» й Одеським погромом 1871 р. [3]. Несподіваний вибух антисемітських настроїв підтвердив сумніви урядовців і російської громадськості у тому, що повна громадянська емансипація євреїв загрожувала їхньою економічною активністю та конкуренцією з місцевими національними групами. Взагалі, наприкінці 1870-х рр. в урядовій політиці стосовно єврейського населення на перший план виходили мотиви саме економічного характеру.

У 80-ті рр. ХІХ ст. почали запроваджуватися нові обмеження щодо євреїв. 3 травня 1882 р. прийнято «Тимчасові Правила», які регулювали основні аспекти єврейського життя. Згідно з «Тимчасовими Правилами» єврейському населенню заборонялося проживати у сільській місцевості в смузі осілості [34]. «Євреїв, – як писав І. М. Бікерман, – замкнули у міста» [4, с.144]. Приводом для цього обмеження стали погроми на півдні Росії 1881 р. Влада пояснювала їх причиною «експлуатації євреями місцевого населення» [12, с. 32].

З моменту прийняття «Тимчасових Правил» і до середини 1890-х рр. законотворчий процес у єврейському питанні провадився до системного правового обмеження суспільно-економічних можливостей євреїв. Умовно ці системні напрямки можна поділити на декілька груп. Перша група – обмеження права проживання. Протягом 1891–1897 рр. були прийняті закони, що забороняли переселення до Москви та Московської губернії євреям-ремісникам і деяким іншим категоріям. З 1899 р. ускладнювалося також переселення до Москви

євреїв-купців першої гільдії [18, с.61, 64]. Друга група – обмеження економічних прав і права власності. Третя – обмеження громадських прав і виборчого права. Так, згідно із земським положенням від 12 червня 1890 р. євреїв не допускали до участі в земських виборчих зборах і з'їздах, а за новим міським положенням від 11 червня 1892 р. вони були усунені від участі у міських виборах [26, с.64]. Четверту групу становили обмеження прав на освіту. Зокрема, у 1886–1887 рр. запроваджувалися відсоткові норми для вступу у вищі та середні навчальні заклади, а в 1899 р. – ще і до адвокатури [12, с.32].

Єврейське питання, пошуки шляхів виходу з кризи єврейського життя ставали предметом активного обговорення у суспільно-політичному житті імперії протягом усього ХІХ ст., але політика уряду по даному питанню в цілому залишалася амбівалентною. У ній змішувалися протилежні принципи: то уряд намагався спиратися на кагали та їхню адміністрацію, то намагався прищепити євреям стиль життя решти країни (в дусі «насадження освіти»). Не було певної визначеної урядової стратегії стосовно змін у законодавстві щодо євреїв.

Початок ХХ ст. став переломним моментом в історії для єврейського населення Російської імперії. 1903–1904 рр. уряд вдався до чергових спроб перегляду законодавства щодо євреїв, і в результаті – значно розширився перелік не міських поселень у смузі осілості, а також скасовувалися деякі обмеження у виборі місця проживання «привілейованим категоріям євреїв» [12, с.32].

Під час прем'єрства С. Ю. Вітте (19.X.1905 – 22.IV.1906) політика по єврейському питанню не зазнала суттєвих змін. З одного боку, уряд визнавав необхідність і важливість надання євреям рівних прав, відмічаючи, що «обмеження, які не мають ніякого практичного результату, є шкідливими, викликають невдоволення владою з боку цілого народу, розумного, талановитого та сильного своїм економічним становищем»

[19, с.62]. З іншого боку, прем'єр-міністр був проти негайного вирішення єврейського питання в повному обсязі. Стриманість С. Вітте, на наш погляд, можна пояснити кількома причинами. Перша полягала в «революційності» єврейства: «Вони стоять на чолі революції, вони розпалюють пристрасті» [7, с.23]. Друга – пов'язана з ставленням до цього питання Миколи ІІ. Прем'єр-міністр мав певні побоювання, що імператор асоціював єврейство з ворогами правлячого режиму. Саме тому С. Ю. Вітте не наважився надати на розгляд Миколі ІІ запропонований міністром народної освіти графом І.І.Толстим і затверджений Радою міністрів законопроект про відміну «процентної норми» для євреїв [6, с. 326-327].

Така недалекоглядність правлячих кіл призводила до збільшення прошарку «напівінтелігенції» із числа євреїв, які екстерном складали іспити за гімназійний курс, не завжди повний, щоб, отримавши професію, вирватись із смуги осілості. З цього середовища вербувались у чималій кількості активісти революційних партій. Тобто, утворювалася парадоксальна ситуація, коли правлячі кола, намагаючись припинити втягування в революційний рух населення, зокрема й євреїв, створювали такі умови, за яких єврейська молодь «виштовхувалась» у революційний табір, збільшувались її симпатії до радикальних політичних партій. Для наступника С. Вітте П. Столипіна революція була не «локомотивом історії», а справжньою національною трагедією. Саме участь у її приборканні на довгі роки закріпила за П. Столипіним прізвиська «махрового реакціонера», «першого на Русі погромника», «юдофоба».

Відзначимо, що, на відміну від С. Вітте, П. Столипін був добре обізнаний зі становищем євреїв у смузі осілості, оскільки його молоді роки та початок службової діяльності пройшли в Західному краї – Литві та Білорусі. Старша донька Петра Аркадійовича Марія згадувала: «До євреїв я, живучи в Ковно та Ковенській губернії з народження, звичайно, звикла та завжди любила їх як невід'ємну ознаку рідного краю. Особливо

євреїв, із якими повсякчасно приходилося зустрічатися, коли бачив їх в магазинах чи на роботах у селі. Вони і покрівельники та малярі, вони й орачі та покупці зерна. Одним словом, вони необхідні, не лише необхідні, але зручні та приємні, як завжди говорив мій батько» [5, с.35-36]. На побутовому рівні Столипіни не відчували ненависті до євреїв. На службовому – саратовський губернатор П. Столипін встановив порядок прийому євреїв, які приїздили зі смуги осілості, в фельдшерську школу «без будь-якої процентної норми» та «без попереднього поліцейського дозволу на поїздку» [35, с.277]. Інший факт: уже в часи прем'єрства Столипіна юрисконсультом Міністерства внутрішніх справ був єврей Сліозберг, а єврей Гурлянд офіційно був членом ради Міністерства внутрішніх справ, неофіційно – виконував роль особистого радника Столипіна. Немировський спочатку був саратовським місцевим головою, а потім – за вибором Столипіна – керівником відділу місцевого господарства Міністерства внутрішніх справ. Не національна приналежність для прем'єра мала тут вирішальне значення, а той факт, що всі перелічені особи були «талановиті люди» та «достойні діячі» [24, с.20].

Знав П. Столипін про «тягу до бунтарства» у значної частини єврейської інтелігенції, але він особисто бачив єврейську бідноту, а тому розумів, що злидні можуть озлоблювати. Отже, ще під час служби в провінції у Столипіна сформувався ставлення до єврейства: «Для того, щоб жити мирно, слід позбутися всього, що загострює відносини та підтримує ворожнечу, і не грубою формою ненависті, а любов'ю, розумною турботою про людей» [33, с.4].

Призначення Столипіна на посаду міністра внутрішніх справ поставило перед ним завдання вирішення багатьох важливих питань. Єврейське питання було не з числа пріоритетних для уряду, але воно стало частиною передвиборчої боротьби до I Державної думи, а з моменту її відкриття (27 квітня 1906 р.) почало там активно обговорюватись. Формально Дума була структурою влади, але, фактично, вона виявилась

опозиційною урядові, висловлюючи інтереси громадськості.

I. Л. Горемікін весь час свого недовгого прем'єрства (22.IV – 8.VII.1906 р.) займав антидумські позиції, протиставляючи себе та уряд ліберальній більшості парламенту, визнаючи лише рішення імператора. П. Столипін у складі кабінету I. Горемікіна поводив себе вкрай скромно. Він відчував безпорадність прем'єра, який не міг скоординувати нормальну роботу кабінету, звідси, напевне, і походило негативне ставлення П. Столипіна до I. Горемікіна.

Непросто склалися також стосунки уряду з Державною думою. В адресі-відповіді на тронну промову від 5 травня 1906 р., Дума запевнила, що «виробить закон про повне зрівняння в правах громадян, скасувавши всі обмеження та привілеї, обумовлені станом, національністю, релігією чи статтю» [8, с.240, 243], і це відповідало основним положенням маніфесту «Про вдосконалення Державного порядку» від 17 жовтня 1905 р. 12 травня 1906 р. п'ятдесят членів Думи подали заяву з додатком основних положень законопроекту про свободу совісті. У Положенні йшлося про те, що «всі закони, які обмежували цивільні та політичні права осіб різних віросповідань, відмінюються» [8, с.285]. А вже наступного дня I. Горемікін запропонував Думі урядову декларацію. Про рівноправність в ній не було жодного слова. В питаннях національної політики виконавча влада не мала намірів йти назустріч очікуванням народу та його обранців. Член Думи М. Вінавер так охарактеризував ситуацію, обумовлену виступом прем'єра: «Дума категорично вимагала рівноправ'я. І чим же їй відповідають? Дружнім мовчанням» [9, с. 321-324]. Майже одноголосно члени Думи засудили виступ голови Ради міністрів і почали вимагати відставки уряду [9, с.339].

15 травня 1906 р. сто п'ятдесят один член Думи в порядку законодавчої ініціативи внесли проект «Основних положень законів про громадянську рівність». Питання про національні та віросповідні обмеження євреїв опинилося в центрі обговорення. Прямих заперечень проти зняття обмежень не

було, однак більшість депутатів усвідомлювала, що негайне введення рівноправності виявиться справою непростюю. «Це питання не можна вирішити за допомогою червоного олівця, – вважав П. Гейден. – Слід розробити складний закон. Слід довести, що рівність не принесе їм (євреям – О.С.) шкоди» [13].

П. Столипін виступав у I Думі 8, 12 та 22 червня. Це були відповіді міністра внутрішніх справ на запити депутатів [36, с.39-49]. Ще 12 травня вісімдесят один член Думи подали запит із приводу існування таємної типографії та друкування погромних відозв у Департаменті поліції, а також погромів, які відбулися 1 травня 1906 р. у Вологді, Калязині та Царицині [8, с. 270-271, 277]. 1 червня розпочався погром у Білостоці. Вже наступного дня з цього приводу було внесено ще один терміновий запит міністрові внутрішніх справ [8, с.275]. Отже, перший ж виступ П. Столипіна в Думі став пробним каменем його політики по єврейському питанню.

Проте пояснення міністра в Думі не були переконливими. Він напевно знав, що в Зимовому палаці нікого не обурював зміст погромних відозв і їх друкування на кошти Департаменту поліції. Єдиним занепокоєнням стало те, що справа здобула широкого розголосу. Досить плутаними виявилися також його пояснення щодо погромів. Столипін заявив у Думі: «Що є поганим, того більше не буде» [22, с.2]. Фактично це була обіцянка припинити погроми.

Депутат князь С. Д. Урусов, виступаючи у Думі одразу ж після міністра внутрішніх справ, говорив, що вірив у щирість даних П. Столипіним обіцянок, але вважав їх позбавленими твердого підґрунтя. С. Урусов був переконаний, що основні організатори підпільних типографій та погромів знаходилися поза сферою дії міністерства [22, с. 2]. Такої ж думки дотримувався О. Лопухін, який протягом 1903–1905 рр. виконував обов'язки директора Департаменту поліції. Дізнавшись про виступ П. Столипіна в Думі, вже 14 червня 1906 р. О. Лопухін написав йому з Мюнхена листа, в якому йшлося про ве-

личезний вплив на політичний курс країни з боку палацового коменданта генерал-майора Д. Трепова, відомого своїм співчуттям політиці погромів. О. Лопухін переконував П. Столипіна: «До яких би заходів не вдавалося Міністерство, щоб запобігти погромам, вони продовжуватимуться, поки поліцейська влада на місцях буде переконана у безсиллі Міністерства і в силі іншої влади» [21, с. 177].

І С. Урусов, і О. Лопухін мали рацію: міністр внутрішніх справ не міг призупинити єврейські погроми. Так, член Думи М. Арканов говорив, що вже наступного дня після погрому у Білостоці – зранку 2 червня – П. Столипін обіцяв депутатам В. Якобсону та М. Штефелю вдатися до негайних заходів, але «особливо численні розстріли євреїв» відбувалися з п'ятої години дня 2 червня до ранку 3-го. У цьому М. Арканов вбачав існування «таємної влади, для якої влада міністра була незначною» [9, стб. 1595-1598]. 9 липня відбувся погром у Нижньому Новгороді, 10 липня – в Одесі [20, с.432-433].

Проте, відомий дослідник історії євреїв в Росії С. Дубнов тридцятип'ятирічну історію єврейських погромів у царювання Олександра III та Миколи II поділяв на три періоди: перша – 1881–1882 рр.; друга – 1903–1906 рр., третя – військові погроми у прифронтовій смузі та вигнання сотень тисяч євреїв із західних губерній (1914–1916 рр.) [11, с.9-13]. Отже, 1906 р. С. Дубнов визначив кінцевою межею другого періоду.

Виступаючи в парламенті вперше, П. Столипін зміг впогатися зі складним завданням: не принижуючи гідності особистої та влади, наданої йому, він поставився до Державної думи без ворожого почуття, як до партнера. Проте Думу не задовольнили роз'яснення міністра, навпаки, вони переконали її більшість у неспроможності уряду припинити погроми. Тому єдиним рішенням Думи було наполягання на відставці уряду та передачі влади новому кабінетові, який користувався б довірою та був спроможним вивести країну з погромного становища [9, с.1173, 1196].

Різкі промови проти дій уряду, вимога відставки багатьох

міністрів – усе це діяло збуджуюче на суспільство, особливо в провінції. З усіх куточків Росії надходили звістки про безлад, погроми, вбивства адміністративних і посадових осіб. В такій ситуації імператор [30, с.57] і значна частина консервативно налаштованої громадськості вважали за краще розпуск Думи, аніж подальше поширення чуток про слабкість уряду.

Однією з причин невдалої роботи першого парламенту, безумовно, слід вважати строкатий склад Думи. Відчувався також брак парламентської політичної культури в країні в цілому. Навіть більшість міністрів не могли збагнути всього значення нового державного ладу, того, що народні обранці вже законно контролювали дію виконавчої влади шляхом запитів. У тому, що не склалася робота Думи й уряду, провина виконавчої влади також була.

Розпуск 8 липня 1906 р. I Думи не дозволив «комісії тридцяти трьох» завершити роботу над проектом закону про громадську рівноправність. Через численність і складність законодавчих й адміністративних актів стосовно євреїв передбачалося приділити розгляду декілька засідань комісії, але встигли обговорити лише доповідь М. Острогорського про право проживання євреїв [23, с.5]. Розпуск Думи звільнив П. Столипіна від обов'язку виступати 10 липня з відповіддю на запит щодо погрому в Білостоці.

Зрозуміло, що припинення роботи парламенту погрожувавло погіршенням політичної ситуації. Заспокоїти громадськість можна було, звільнивши І. Горемікіна – людину, яка з Державною думою не змиралася, – і призначивши П. Столипіна, котрого підтримували патріотично налаштовані кола [29]. П. Столипін обійняв посаду голови Ради міністрів 8 липня 1906 р., одночасно зі збереженням портфеля міністра внутрішніх справ.

Після розпуску I Думи уряд мав докласти максимум зусиль для того, щоб наступна, II Державна дума, виявилася більш поміркованою та лояльнішою до уряду. П. Столипін бажав уникнути помилок попереднього кабінету, хотів позбавити

наступну Думу можливості захоплюватися нескінченними дебатами та безсилим деклараціями.

За свідченнями сучасників, серед основних причин, які спонукали нового прем'єра звернутися до розгляду єврейського питання, були: революційність єврейського населення [19, с.63-78], вади законодавства щодо євреїв, плутанина в тлумаченні та реалізації багатьох його положень – і, як наслідок, корупція в середовищі адміністрації [15, с.129]. Крім того, подальше ігнорування єврейського питання могло призвести до погіршення міжнародного становища Російської імперії, оскільки могло стати приводом для «обурливої [кампанії] проти російської пропаганди з боку наймогутнішого єврейського центру в Америці» [16, с.206]. Кожна з цих причин була вагомою та значимою. Однак необхідно віднайти політичний мотив, що спонукав П. Столипіна до розгляду єврейського питання і обумовив наступні урядові кроки в цьому питанні. Слід врахувати конкретні історичні умови, за яких діяв прем'єр, та розстановку громадських і політичних сил.

Невдовзі після призначення головою Ради міністрів, П. Столипін говорив членам свого кабінету та співробітникам у Міністерстві внутрішніх справ: «У нас до обрання наступної Державної думи є 180 днів. Ми повинні їх використати на повну силу, щоб постати перед цією думою з низкою вже проведених перетворень, які б свідчили про відверте бажання уряду зробити все від нього залежне для того, щоб вилучити з існуючого ладу невідповідності часу» [10, с. 582].

Важливим кроком на шляху до реалізації задуманих перетворень і формування сприятливої громадської думки напередодні майбутніх виборів до II Державної думи було запрошення П. Столипіним у міністерство, яке реформувалося, відомих громадських діячів. У подальшому прем'єр розраховував задовольнити потреби великих груп населення і тим самим досягти їхньої прихильності до уряду. На нашу думку, це і був той визначальний фактор, який підштовхнув П. Сто-

липіна в період першого «міждум'я» звернутися серед інших до розгляду й єврейського питання. Звісно, голова Ради міністрів добре усвідомлював, що деякі поступки єврейству допоможуть заспокоїти революційні настрої. Власне, з цією метою П. Столипін передбачав залучити до переговорів впливових євреїв, «з'ясувавши з ними, що необхідно, і можливо надати це їм негайно» [38, с.464]. Окрім того, реформа єврейського законодавства мала б вагомий вплив ще і на західні ліберальні кола. Сам же хід переговорів голови Ради міністрів із представниками громадськості довів, наскільки гострим було єврейське питання та наскільки різними були варіанти його вирішення.

Один із кандидатів на входження до нового міністерства А. Коні згадував, що був досить неприємно вражений тією легковажністю, із якою інші претенденти, наприклад, О. Гучков та П. Гейден, ставилися до нагальних питань їхньої майбутньої спільної діяльності. «Збуваючи питання жартами», спираючись у всьому на заходи «у порядку верховного управління», вони, на думку А. Коні, не хотіли рахуватися з інтересами та бажаннями російського народу. Єврейське питання, як і інші важливі питання, «вирішувалося не з посиланням на те, що цього потребують інтереси країни, а власне на те, що воно має вказуватись у програмі як тактичний захід у боротьбі з революцією та її моральним знесиленням» [17, с.367].

Різним було також бачення вирішення єврейського питання. О. Гучков, наприклад, вважав, що «слід встановити відомий модус вівенді», слід створити нормальні умови, тому що всі заходи з єврейським засиллям не виправдовували себе, викликаючи лише роздратування. Тому він пропонував негайно розкрити смугу осілості та лише в одному погоджувався зберегти обмеження стосовно євреїв: не допускати їх до складу офіцерства та обмежити права євреїв у придбанні земель поза містами. Ці обмеження О. Гучков вважав за потрібне зберегти, оскільки розумів, що хоча «морально ми при цьому програвали, але у такий спосіб позбувалися протидії

у тих колах, які були антисемітські налаштовані» [1, с.192-193].

Як і О. Гучков, А. Коні вважав відміну смуги осілості справедливим заходом, проте, він категорично наполягав на необхідності вирішення цього питання народним представництвом [17, с.367-368]. У ході переговорів чітко визначилася також позиція П. Столипіна. Він критично ставився до законодавчої спроможності Державної думи на найближчий час і вважав, що при вирішенні єврейського питання можна діяти, обходячи законодавчі установи. Прем'єр заявляв, що особливо чітко усвідомлював, які заходи були невідкладними та потребували якомога скорішого втілення в життя, і запевняв, що «уряд зможе надати негайно всім класам населення те, у чому є потреба» [38, с.464-465].

Відзначимо, що залучені до переговорів громадські діячі М. Львов, М. Стахович, О. Гучков дійсно довіряли готовності й здатності прем'єра відверто вступити на шлях оновлення державного ладу. П. Гейден, Г. Львов і Д. Шипов були впевнені: П. Столипін прагне включити їх до складу кабінету, оскільки боїться протидії суспільства своїм перетворенням. Вони були переконані, що в їхній участі в кабінеті прем'єр «вбачає лише засіб для примирення збудженого суспільного настрою з урядом» [38, с. 462-463]. Як відомо, у підсумку голова Ради міністрів не прийняв умов, за яких ці представники громадськості погоджувались увійти до складу нового уряду.

В. Коковцов, який у складі нового кабінету П. Столипіна зберіг за собою посаду міністра фінансів, у листі від 28 липня 1906 р. на ім'я впливового французького банкіра Е. Нецліна повідомляв, що особи, із якими велись переговори, не усвідомлювали важливості історичного моменту, тому «невдача із залученням громадських діячів не може бути приписана відсутності бажання чи енергії з боку голови Ради міністрів» [25, с. 133-134]. Лист цікавий також міркуваннями В. Коковцова щодо єврейського питання. Міністр фінансів вважав

його занадто складним, проте, вочевидь, В. Коковцов не був принциповим противником рівноправності євреїв. Крім того, саме за його ініціативи ще 1904 р. були скасовані деякі обмеження щодо євреїв. Міністр фінансів ділився з Е. Нецліним своїми планами внести найближчим часом на розгляд Ради міністрів пропозицію про скасування економічних обмежень стосовно євреїв – таких, як заборона займатися торгівлею та промислами, брати участь в акціонерних товариствах. Ці заходи, як і скасування заборони щодо проживання єврейського населення у сільській місцевості (закон 3 травня 1882 р.), В. Коковцов вважав такими, що потребували негайного вирішення ще до початку роботи II Думи. Щодо дозволу на повсюдне проживання євреїв, то міністр фінансів хотів, щоб «уряд узяв на себе детальну розробку цього положення й утворення відповідного законопроекту, який, перш ніж внести в законодавчі установи, слід було б надрукувати, з тим, щоб завчасно підготувати та схилити на користь урядових пропозицій громадську думку» [25, с.134-135]. Е. Нецлін, відповідаючи на лист міністра фінансів, радив майбутньому новому кабінетові міністрів не зволікати з поступками, використовуючи момент до скликання II Державної думи [25, с. 137].

Увесь серпень 1906 р. уряд знаходився у творчій реформаторській лихоманці. І в першій публічній декларації прем'єра П. Столипіна від 24 серпня 1906 р. відмічалось, що оголошене «заспокоєння» та наступні реформи передбачають також вирішення болючої національної проблеми. «У галузі єврейського питання, – підкреслено в декларації, – негайно буде розглянуто, які обмеження <...> можуть бути скасовані якомога скоріше і які <...> є справою народної совісті» [37, с.47].

Таким чином, розгляд історичних умов, що склалися та за яких П. Столипіну довелося розпочати роботу на посаді міністра внутрішніх справ, а потім голови Ради міністрів, дозволяють розкрити причини його зацікавленості та турботи з приводу вирішення єврейського питання. Воно не було для

прем'єр-міністра питанням першочергової ваги, проте його суспільна актуальність була настільки велика, що ігнорувати це П. Столипін не міг. Намагаючись зміцнити авторитет і силу уряду та разом із тим дотримуватись ліберального шляху, стримуючи імператора від реакційних дій, прем'єр готував проєкти законів, які мали бути внесені в наступну II Думу. В галузі єврейського питання передбачалось якомога скоріше піти на значні поступки, і цим «благим починанням» вплинути на результат майбутніх виборів. Нові політичні реалії примушували відійти від консервативної ідеології в єврейському питанні та розпочати його поступову лібералізацію.

1. А.И. Гучков рассказывает... / Публ. С.М. Ляндреса и А.В. Смолина // Вопросы истории. – 1991. – № 9-10. – С. 186–211.
2. Алектров А.Е. Иногородцы в России. Современные вопросы. Финляндцы. Поляки. Латыши. Евреи. Немцы. Армяне. Татары / А.Е. Алектров. – СПб., 1906. – 134 с.
3. Безаров О.Т. Політика російського уряду в єврейському питанні наприкінці XIX століття (1881 – 1894 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02. / О.Т. Безаров. – Чернівці, 2003. – 20 с.
4. Бикерман И.М. Черта еврейской оседлости / И.М. Бикерман. – СПб.: Разум, 1911. – 152 с.
5. Бок М.П. Воспоминания о моём отце П.А.Столыпине / М.П. Бок. – М.: Товарищество «А.Н.Сытин и Ко», 1992. – 255 с.
6. Витте С.Ю. Воспоминания: В 3 т. / С.Ю. Витте; под ред. А.Л. Сидорова. – М.: Соцэкгиз, 1960. – Т. 3. – 723 с.
7. Воспоминания министра народного просвещения графа И.И. Толстого. 31 октября 1905 г. – 24 апреля 1906 г. // Мемуары русской профессуры / Сост. Л.И. Толстая. – М.: Греко-латинский кабинет Ю.А. Шигалина, 1997. – 334 с.
8. Государственная дума. I созыв. Стенографические отчёты. Сессия I. – СПб., 1906. – Т. 1. – 866 с.
9. Государственная дума. II созыв. Стенографические отчёты. Сессия II. – СПб., 1907. – Т. 1. – 2344 стб.
10. Гурко В.И. Черты и силуэты прошлого: Правительство и общественность в царствование Николая II в изображении современника / В.И. Гурко. – М.: Новое литературное обозрение, 2000. – 810 с.
11. Дубнов С.М. Погромные эпохи (1881-1916) / С.М. Дубнов //

- Материалы для истории антиеврейских погромов в России. – СПб., 1919. – Т. 1. – 358 с.
12. Дякин В.С. Национальный вопрос во внутренней политике царизма XIX – начало XX вв. (К постановке проблемы) / В.С. Дякин // Дякин В.С. Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX – начало XX века). – СПб: Лисс, 1998. – 1000 с.
13. Законодательные акты переходного времени. 1904 – 1906 гг. – СПб., 1909.
14. Игнатъев Е.И. Еврейский вопрос в России / Е.И. Игнатъев. – СПб.: тип. С.М. Проппера, 1906. – 37 с.
15. Клячко-Львов Л.М. Повести прошлого: Временщики конституции: два премьеры. Еврейское счастье / Л.М. Клячко-Львов. – Л.: Изд-во писателей, 1929. – 183 с.
16. Коковцов В.Н. Из моего прошлого: Воспоминания 1903 – 1919 гг.: В 2 кн. / В.Н. Коковцов. – М.: Наука, 1992. – Книга первая. – 447 с.
17. Кони А.Ф. Моя Гефсиманская ночь / А.Ф. Кони // Собрание сочинений: В 8 т. – М.: Юридическая литература, 1966. – Т. 2. – С. 300–376.
18. Куповецкий М.С. Еврейское население Москвы (XV – XX вв.) / М. С. Куповецкий // Этнические группы в городах европейской части СССР: (Формирование, расселение, динамика культуры). – М.: МФГО, 1987. – 148 с.
19. Курлов П.Г. Гибель императорской России / П.Г. Курлов. – М.: Современник, 1991. – 255 с.
20. Левицкий В. Правые партии / В. Левицкий // Общественные движения в России в начале XX века. – СПб., 1914. – Т. 3. – Кн. 5. – 643 с.
21. Лурье Ф. Из истории правительственных провокаций / Ф. Лурье // Вестник Еврейского университета в Москве. – 1993. – № 4. – С. 168–179.
22. Миндлин Б.А. «Еврейская политика» Столыпина / Б.А. Миндлин. – М., 1996. – 15 с.
23. Миндлин А.Б. Российская общественность и проблема еврейского равноправия в начале XX века / А.Б. Миндлин // По материалам Общества «Еврейское наследие». – М., 1997. – Вып. 29.
24. Палеолог С.Н. Около власти: очерки пережитого / С.Н. Палеолог. – Белград: Святослав (М.Г.Ковалёв). – [192-]. – 201 с.
25. Переписка В.Н. Коковцева с Эд. Нецлиным / Предисл. Ф. Ротштейн // Красный архив. – 1923. – Т. 4. – С. 128–137.
26. Погребінська І. Смуга осілості / І. Погребінська // Євреї в Україні: Історія, культура, традиції. Збірник наукових праць. – К.: МП «Базилик», 1997. – С. 209–226.
27. Подольський А. Антисемітська політика російського царизму на

Україні на початку XX ст. / А. Подольський // Український історичний журнал. – 1995. – № 6. – С. 61–65.

28. Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев, от уложения царя Алексея Михайловича до настоящего времени, от 1649 – 1873 гг. Извлечение из Полных собраний Законов Российской империи / Сост. В.О. Леванда – СПб., 1874. – 1158, XVIII с.

29. Раух Г. Роспуск 1-ой Государственной Думы. Отрывки из воспоминаний / Г. Раух // Возрождение. – 1930. – № 1935. – 19 сентября.

30. Редигер А.Ф. История моей жизни: Воспоминания военного министра. В 2 т. / А.Ф. Редигер – М.: Кучково поле, 1999. – Т. 2. – 528 с.

31. Свод законов Российской империи. – СПб., 1857. – Т. IX.

32. Свод законов Российской империи. – СПб., 1899. – Т. XI.

33. Скрипицын В.А. Богатырь мысли, слова и дела / Посвящается памяти П.А.Столыпина / В.А. Скрипицын. – СПб.: Городская тип., 1911. – 102 с.

34. Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1882 год. – № 43.

35. Солженицын А.И. Двести лет вместе: [1795 – 1995] / А.И. Солженицын. – М.: Русский путь, 2001. – Ч. I. В дореволюционной России: 1795-1916. – 508 с.

36. Столыпин П.А. Нам нужна Великая Россия...: Полное собрание речей в Государственной думе и Государственном совете. 1906 – 1911 гг. / Предисл. К.Ф. Шаццлло; Сост., коммент. Ю.Г. Фельштинского. – М.: Молодая гвардия, 1991. – 411 с.

37. Убийство П.А. Столыпина. Свидетельства и документы / Сост. А. Серебренников. – Нью-Йорк, 1986. – 334 с.

38. Шипов Д.Н. Воспоминания и думы о пережитом / Д.Н. Шипов. – М.: Т-во «Печатня С.П. Яковлева», 1918. – 592 с.